

Joanna Pietrzak

*Szkoła Główna Gospodarstwa Wiejskiego w Warszawie
Wydział Leśny, Katedra Ochrony Lasu i Ekologii*

ROZDZIAŁ I

ZARYS HISTORII I MOTYWY OCHRONY DRZEW I KRZEWÓW POMNIKOWYCH NA TERENIE LASÓW

WSTĘP

Drzewa towarzyszą człowiekowi od początku jego istnienia, oddając mu wielorakie, często niedoceniane wartości duchowe oraz dobra materialne, niezbędne do jego harmonijnej egzystencji oraz rozwoju. Wszechstronny kontakt człowieka z drzewami, trwający stale, najszerzej i najdokładniej odbija się w symbolice, legendach i opowieściach, zapisanych w świadomości, obyczajowości i kulturze różnych narodów. Drzewa od zawsze fascynowały i wzbudzały podziw ludzi. Stanowią one element kultury materialnej, świadczą o odrębności przyrodniczej i kulturowej społeczeństwa. Tradycje ochrony niektórych drzew łączą się przede wszystkim z wierzeniami oraz obyczajami naszych przodków. Drzewa budziły podziw i uznanie oraz uwalniały najdziwniejsze wyobrażenia, praktyki magiczne, przesady.

Uważa się, że struktura drzew znajduje odzwierciedlenie w ich symbolice. Trójdzielna natura drzew ukazuje związek między trzema poziomami wszechświata: korona tkwi w niebie, korzenie obejmują świat podziemny, a znajdujący się między nimi pień oznacza rzeczywistość ziemską¹. Wiara w drzewa stanowiące siedzibę bóstw i ludzkich dusz była bardzo powszechna. Święte gaje i drzewa znane były w Grecji od czasów minojskich, otaczane czcią przez Rzymian, ludy normañskie i słowiańskie². Miejscem ukazywania się słowiańskich bóstw były gaje dębowe. Ma to uzasadnienie między innymi z powodu okazałych rozmiarów i długowieczności przedstawicieli tego gatunku. Podziwianym atrybutem drzew, swoistą cechą wyróżniającą je spośród innych istot żywych, a w szczególności roślin, jest ich długowieczność. Istnienie sędziwych drzew uświadamia, że były one świadkami historycznego rozwoju człowieka, jego cywilizacji i zmieniających się warunków środowiskowych w jakich egzystował. Znaczenie drzew dla krajobrazu

¹ Galera H., Morfologia a symbolika drzew, „Nauka” 2007 z. 2.

² Kopaliński W., Słownik mitów i tradycji kultury, PIW, Warszawa 1987.

jest nie do przecenienia ze względu na widoczne w ostatnich dziesięcioleciach, pogarszający się stan środowiska.

Drzewa stanowią najliczniejszą grupę spośród pojedynczych tworów przyrody ożywionej objętych ochroną prawną w Polsce. Według znowelizowanej w 2008 r. Ustawy o ochronie przyrody pomnikami przyrody mogą być pojedyncze twory przyrody żywej i nieożywionej lub ich skupiska o szczególnej wartości przyrodniczej, naukowej, kulturowej, historycznej lub krajobrazowej oraz odznaczające się indywidualnymi cechami, wyróżniającymi je wśród innych tworów³. Są to np.: okazałych rozmiarów drzewa, krzewy gatunków rodzimych lub obcych, źródła, wodospady, wywierzyska, skałki, jary, głązy narzutowe oraz jaskinie. Na terenach niezabudowanych, jeżeli nie stanowi to zagrożenia dla ludzi lub mienia, drzewa stanowiące pomniki przyrody podlegają ochronie aż do ich samoistnego, całkowitego rozpadu.

HISTORIA OCHRONY DRZEW - POMNIKÓW PRZYRODY NA ZIEMIACH POLSKICH

Twórcą pojęcia „pomnik przyrody” był w XIX w. Aleksander von Humboldt (1769-1859), niemiecki przyrodnik i podróżnik, pod wpływem wrażenia, jakie wywarły na nim olbrzymie drzewa oglądane podczas podróży po Ameryce Południowej w latach 1799-1804. Pojęcie to rozszerzyli i napełnili żywą treścią kolejni niemieccy przyrodnicy: Hugo Conwentz (1855-1922) – poprzez m.in. dokonanie inwentaryzacji okazałych głązów na Pomorzu Gdańskim oraz przez wykonanie spisu sędziwych drzew na ziemiach polskich a także Fritz Pful (1853-1913) – który to dzieło kontynuował i uzupełniał.

Tradycje ochrony przyrody w Polsce są nierozzerwalnie związane z historią naszej państwowości. Potwierdza to analiza zwyczajów i przepisów prawnych regulujących użytkowanie wybranych elementów przyrody żywej lub też całych kompleksów przyrodniczych. W średniowieczu w krajach zachodniej i środkowej Europy utrwalił się zwyczaj utrzymywania w stanie naturalnym dużych obszarów leśnych mających znaczenie strategiczne. Były to lasy wzdłuż granic państwowych, które miały zapewniać skuteczną ich obronność. Rozległe puszcze i mokradła tworzyły naturalne zabezpieczenia przed napadami wroga. Z przyczyn obronnych lasy utrzymywano też na granicy niektórych księstw, a także wokół majątków klasztornych.

³ Ustawa o ochronie przyrody z dn. 16 kwietnia 2004 r., z późn. zm. (Dz. U. z dnia 13 listopada 2008 r.).

Za pierwotną formę ochrony przyrody na ziemiach polskich uznaje się tzw. regale panującego, czyli zastrzeżone dla władcy dziedziny działalności gospodarczej⁴. Dla ochrony przyrody szczególne znaczenie miały regale łowieckie, następnie rybackie, bartne i górnicze. Pierwsze tzw. normy stanowione, których przedmiotem była taka ochrona zasobów przyrody, które dotyczyły lasów, zwierzyny łownej i ryb, odnajdujemy w statutach Kazimierza Wielkiego z połowy XIV wieku (Statut Wiślicki z 1347 r.), które przewidywały surowe kary za kradzież drewna oraz za wycinanie tzw. drzew z pszczołami, czyli barci, a karę śmierci za wzniesienie pożaru w cudzym lesie. W Statucie Warckim Władysława Jagiełły z 1423 r.⁵, zapisy dotyczyły ochrony cennego drzewa, jakim wówczas był cis, nadmiernie wycinany jako przydatny do wyrobu kusz, łuków i eksportowany do krajów Europy Zachodniej. Kary za bezprawne pozyskiwanie cisa były reakcją na nadmierną eksploatację jednego z zasobów przyrody. Rozbudowane przepisy ochronne, szczególnie dotyczące gatunków zwierząt, wprowadzono do trzech kolejnych Statutów Litewskich z lat 1529, 1566 i 1588⁶. Poczynania kolejnych królów Polski niosły ze sobą korzyści dla obejmowanych różnymi przepisami gatunków zwierząt i roślin, to nie można jednak mówić o ochronie przyrody w dzisiejszym znaczeniu tego pojęcia. Względy, jakimi wówczas się kierowano dotyczyły ochrony praw feudalnych, a później praw posiadaczy rozległych majątków ziemskich. Do działań związanych z ochroną gatunkową należy zaliczyć, akcję ratowania zwierząt tatrzańskich: kozic i świstaków, podjętą na forum Sejmu Krajowego we Lwowie, gatunków już wówczas zagrożonych w swym byciu przez kłusowników. Ustawa „względem zakazu łapania, wytępiania i sprzedawania zwierząt alpejskich właściwych Tatrom, świstaka i dzikich kóz” (1869 r.)⁷. Miała ona charakter ustawy karnej: za naruszenie zakazu polowania, łapania i sprzedawania tych zwierząt oraz zakazu sprzedaży sadła świstaczego groziła kara grzywny. Ustawa przyniosła oczekiwane korzyści, a wprowadzona wówczas ochrona gatunkowa kozic i świstaków istnieje do dziś. Kolejna, zwracająca uwagę na ochronę gatunkową, to ustawa O ochronie niektórych zwierząt dla uprawy ziemi pożytecznych” (1874) Sejmu Krajowego we Lwowie⁸. Później została zmieniona

⁴ Bardach J. i in., Historia państwa i prawa polskiego, Warszawa 1985, s. 67.

⁵ Grodecki R., Czachorowski S., Dąbrowski J., Dzieje Polski średniowiecznej, t.2., Kraków 1995, s.316

⁶ Tekst I Statutu w Statut Wielkiego Książstwa Litowskiego 1529 goda, pod red. K. J. Jabłonskisa, Mińsk 1960; tekst III Statutu w: Statut Wielkiego Książstwa Litewskiego z 1588 roku, Wilno 1786.

⁷ Dziennik ustaw i rozporządzeń krajowych dla Królestwa Galicji i Lodomerii z Wielkim Księstwem Krakowskim 1869, cz. XI, nr 26.

⁸ Dziennik ustaw i rozporządzeń krajowych...op. cit., nr 10.

i pod nowym tytułem ustawy. Naruszenie zakazów było zagrożone grzywną lub aresztem do 3 dni.

Szacunek jakim obdarzano drzewa był przez wieki decydującym motywem ich ochrony. Dopiero z czasem dochodziły do tego zapisy prawne dotyczące ochrony drzew, zakazu wycinania egzemplarzy należących do gatunków o najbardziej wartościowym drewnie.

Czas wnikliwej inwentaryzacji zabytków przyrodniczych, nie tylko na terenach leśnych, która stała się powszechnym zwyczajem zastępującym prawo to wiek XVIII i XIX. Z tego okresu pochodzą najważniejsze opracowania i publikacje. W inwentaryzacji, oprócz drzew, uwzględniano także okazałe głązy narzutowe, interesujące formy skalne, wodospady i inne osobliwości natury.

Pierwszym zestawieniem syntetycznym, rejestrującym drzewa zabytkowe jako pomniki minionych wieków na ziemiach polskich był „Tabelaryczny przegląd nadzwyczaj starych oraz rzadkich drzew w lasach zachodniej Galicji”⁹ ogłoszony przez leśnika polskiego, cesarsko-królewskiego komisarza do spraw szacowania lasów, V. M. Böhme w 1866 r. w krakowskim „Dzienniku Rolniczym”. Wcześniejsze publikacje ograniczają się jedynie do podania właściwości poszczególnych, najpopularniejszych gatunków drzew i krzewów występujących na terenach podległych zaborcy, np. „Ustawy powszechne dla dóbr moich rządców” księżnej Anny Jabłonkowskiej¹⁰. Tom V tego dzieła z 1787 r. zawiera krótkie opisy drzew i krzewów krajowych, dokładnie: „Opisanie użytku różnych drzew krajowych”. W podobny sposób opisane są inne gatunki naszych lasów oraz krzewy, takie jak np. berberys, dereń, głóg.

Inwentaryzacja zabytków przyrodniczych często dawała początek rezerwatom, które były nową formą ochrony przyrody. Na ziemiach polskich najstarsze rezerваты powstawały na gruntach prywatnych, a było to możliwe dzięki osobistemu zaangażowaniu i poparciu właścicieli ziemskich, gdyż wtedy nie było jeszcze żadnych przepisów prawnych.

Przed zjednoczeniem ziem polskich w niepodległe państwo, w rozmaity sposób objawiały się dążenia do ochrony przyrody, a w tym drzew zabytkowych.

H. Conwentz jako dyrektor muzeum przyrodniczego w Gdańsku, od 1887 roku zabiegał o realizowanie założeń ochroniarskich. W roku 1898 jego akcja została poparta przez wystąpienie w parlamencie pruskim posła Wetekampa z mową podnoszącą znaczenie ochrony zabytków przyrody dla państwa pruskiego. Od tego

⁹ Böhme V.M. „Tabelaryczny przegląd nadzwyczaj starych oraz rzadkich drzew w lasach zachodniej Galicji, z krótkimi objaśnieniami co do miejsc na których rosną, ich wieku, wysokości, jak niemniej z innymi potrzebnymi uwagami”, Dziennik Rolniczy, Kraków 1866.

¹⁰ Jabłonkowska A. X. Ustawy powszechne dla dóbr moich rządców“, Siemiatycze, Tom V. 1787.

czasu rozpoczął się, dzięki poparciu rządowemu, wzrost powszechnego zainteresowania sprawą ochrony ginących zabytków przyrody w całych Prusach, zwłaszcza zaś w polskich dzielnicach. W 1900 r. Conwentz wydał „Pamiętniki drzew Prus Królewskich” („Forstbotanisches Merkbuch für Westpreussen”)¹¹, która dzięki instrukcji pruskiego Ministerstwa Rolnictwa i Dóbr Państwowych, stała się wzorem analogicznych wydawnictw dla innych dzielnic. W 1904 roku poznański nauczyciel gimnazjalny i kustosz niemieckiego muzeum przyrodniczego F. Pfuhl wydał „Pamiętnik drzew i lasów Księstwa Poznańskiego” (Bäume und Wälder in Posen)¹², a w 1906 r. T. Schube: „Pamiętnik lasów śląskich” (Waldbuch von Schlesien)¹³.

W wielu wydawnictwach towarzystw naukowych w miastach zaboru pruskiego (Toruń, Bydgoszcz, Gdańsk, Grudziądz i inne), w pismach periodycznych i codziennych, pojawiały się liczne wiadomości i artykuły, o nowych osobliwościach przyrody. Centralny organ rządu pruskiego do ochrony przyrody w Berlinie („Staatliche Stelle für Naturdenkmalpflege”), obejmuje od 1906 r. kierownictwo tego potężnego ruchu. Wystosowano dziesiątki tysięcy odezw i kwestionariuszy (samo Księstwo Poznańskie wypełniło ich w krótkim czasie 12000 egzemplarzy)¹⁴.

W byłym zaborze rosyjskim akcja dążenia do ochrony przyrody przebiegała zupełnie inaczej i rozpoczęła się najpóźniej. Rząd rosyjski okazał się dla idei ochrony przyrody nieprzystępnym, a z istniejących naukowych towarzystw najczęściej zainteresowania okazało tylko Moskiewskie Towarzystwo Miłośników Przyrody oraz stworzone przez Niemców Ryskie Towarzystwo Przyrodników. Powstanie trzech rezerwatów stepów pierwotnych, w południowych guberniach rosyjskich, wyszło z prywatnej inicjatywy kilku świątłych jednostek i nie mogą być policzone na poczet jakiegokolwiek pracy planowo organizowanej przez rząd lub naród rosyjski. Dopiero przed samym wybuchem pierwszej wojny światowej wniesiono do Dumy Państwowej projekt ustawy ochrony przyrody, która jednak nie weszła w życie w tym czasie. Wobec braku jakiegokolwiek planowego ruchu popieranego przez czynniki rządowe w kwestii ochrony przyrody w dawnym państwie rosyjskim, działalność podjęta na ziemiach polskich byłego zaboru rosyjskiego była spontanicznym aktem społeczeństwa. Po przygotowaniu gruntu przez przyrodników warszawskiego „Pamiętnika Fizjograficznego”, częściowo też „Wszechświata”, rozpoczęło ją samorzutnie Polskie Towarzystwo Krajoznawcze,

¹¹ Conwentz H., Forstbotanisches Merkbuch für Westpreussen, 1900.

¹² Pfuhl F. Baume und Walder der Prowinz Posen, 1904.

¹³ Schube T., Waldbuch von Schlesien, Breslau, 1906.

¹⁴ Szafer W., Ochrona przyrody w Polsce, „Ochrona Przyrody” 1920, R.1, s.11-20.

organizując na wiosnę 1908 r. Komisję Ochrony Osobliwości Przyrody¹⁵. Rozesłano kwestionariusze, z których w ciągu roku (1909), tylko nieliczne powróciły z odpowiedziami. Nie mogąc obudzić ruchu w społeczeństwie, Towarzystwo Krajoznawcze zajęło się pracą wewnętrzną, przygotowawczą, oddając na usługi idei ochrony przyrody łamy swego doskonale redagowanego tygodnika („Ziemia”). Pod stałym tytułem „Ze skarbów naszej przyrody” stworzono w nim miejsce do ogłaszania licznych artykułów i notatek, odnoszących się do polskich osobliwości przyrody. Owocem pracy Komisji było zgromadzenie cennego zbioru fotograficznego i kartograficznego oraz dwie rozprawy popularyzujące idee ochrony przyrody: K. Kulwiecia: „Osobliwości i zabytki przyrody oraz ich ochrona” (1908) i J. Kołodziejczyka: „Zabytki przyrody” (1917). Liczne fotografie i opisy pamiątkowych lub osobliwych drzew, rzadkich zwierząt i roślin, skał, źródeł i krajobrazów, zgromadzone w rocznikach „Ziemi”, stały się w późniejszym czasie podstawą do inwentarza polskich pomników natury.

Podobnie jak w innych dzielnicach Polski, nie brakowało prywatnej, często bezimiennej inicjatywy w społeczeństwie, przyrodników i leśników, dzięki której ocalały zarówno liczne pojedyncze okazałe drzewa rozrzucone po całym kraju, jak niemniej liczne pamiątkowe aleje i stare parki dworskie, kryjące w sobie niejedną cenny zabytek przyrody. Z rezerwatów prywatnych, zawdzięczających swe powstanie jednostkom światłym i miłującym ojczystą przyrodę, wspomnieć należy o rezerwacie leśnym w Żłotym Potoku, gdzie pod nazwą „dzielniczy parkowej” właściciel (hrabia Raczyński) wydzielił fragment lasu mieszanego z grodziskiem historycznym.

Zabór austriacki, korzystając z konstytucji i pewnego samorządu krajowego, mógł rozwinąć w wielu dziedzinach więcej od innych dzielnic inicjatywy na polu pracy kulturalnej. Szczególnie korzystną okolicznością dla sprawy ochrony przyrody był, wyższy niż gdzie indziej na ziemiach polskich, stan kultury naukowej, dzięki działalności dwu polskich uniwersytetów i kilku wyższych szkół zawodowych. Ośrodkami, w których skupiała się działalność na polu ochrony przyrody były: Kraków (Komisja Fizjograficznej Akademii Umiejętności i w Towarzystwie Tatrzańskim) i Lwów (Towarzystwo Przyrodników im. Kopernika a także w Muzeum Przyrodniczym im. Dzieduszyckich)¹⁶.

Namiestnictwo we Lwowie wydało w lutym 1904 r. (z dnia 6 lutego) wezwanie do Galicyjskiego Towarzystwa Leśnego, aby do końca marca 1904 r. nadesłało zestawiony według powiatów inwentarz wszelkich zabytków przyrody,

¹⁵ Regulamin Komisji Ochrony Osobliwości Przyrody został opublikowany w II „Roczniku Polskiego Towarzystwa Krajoznawczego”, Warszawa, 1908, s. 53-54.

¹⁶ Szafer W.,...op.cit. s.11-20.

zasługujących na ochronę. Zinventaryzowanie zabytków przyczyniło się do zachowania wielu cennych okazów przyrodniczych. Aby zachęcić instytucje i osoby prywatne do nadsyłania wiadomości z całej Galicji, treść „Okólnika c. k. Namiestnictwa w sprawie ochrony zabytków przyrody” wydrukowano w czasopiśmie leśnym „Sylwanie” w 1904 r.¹⁷.

Niestety Namiestnictwo byłej Galicji nie poczyniło żadnych kroków, aby upowszechnić wśród społeczeństwa ideę ochrony przyrody. Memoriały, plany i fragmenty inwentarza, były odkładane bez rozpatrzenia. Po odzyskaniu przez Polskę niepodległości, Wilkosz zwrócił się do Ministerstwa Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego w Warszawie z memoriałem w tej sprawie i zażądał z Namiestnictwa lwowskiego zwrotu pism i wykazów składanych tam przez kilkanaście lat, aby je przesłać do prawowitej władzy Rzeczypospolitej Polskiej. Okazało się, że wszystkie akta zaginęły. Praca podjęta przez polskich przyrodników i leśników trwała jednak dalej i doprowadziła do zebrania cennych materiałów z całego kraju.

Towarzystwo Przyrodników rozpoczęło pracę nad ułożeniem pierwszego inwentarza zabytków przyrody, zbierając do niego rozmaite materiały przez rozesłane w dużej liczbie kwestionariusze. Druki te rozesłano po ziemiach całej Polski, a więc także do innych byłych zaborów. Taki „Kwestionariusz w sprawie ochrony zabytków przyrodniczych” zamieszczono w „Sylwanie” w 1908 r., w którym Polskie Towarzystwo Przyrodników im. Kopernika zwraca się o pomoc i informacje do wszystkich ludzi dobrej woli oraz do „Obywateli wiejskich, Leśniczych, Urzędników krajowych i Rządowych”¹⁸.

Kwestionariusz ten zawierał 6 pytań o godne ochrony zabytki przyrodnicze naszego kraju: Czy i jakie rosną w okolicy drzewa z powodu wieku, wymiarów, postaci lub tradycji nad inne osobliwe; największych drzew proszę podać obwód pnia w wysokości metra nad ziemią i przybliżoną wysokość? Czy w okolicy rośnie dziko modrzew, cis, jałowiec, jodła lub buk; gdzie rosną; jak grube i wysokie są okazy najstarsze? Czy w okolicy znane są rośliny (zioła, krzewy, drzewa) obecnie ginące i jakie? Czy w okolicy znane są rzadkie i osobliwe, ginące obecnie zwierzęta (ssaki, ptaki etc.); jakie i gdzie? Czy w okolicy znane są osobliwsze skały, wodospady, źródła zachowania godne, gdzie i jakie? Czy w okolicy są miejsca z powodu osobliwej piękności położenia, wspomnień dziejowych lub legend uwagi i zachowania godne?¹⁹.

Znaczną liczbę odpowiedzi jakie nadesłano, zużytkował częściowo M. Raciborski (o ile chodziło o zbiorowiska roślinności i stare, osobliwe drzewa)

¹⁷ Okólnik c. k. Namiestnictwa w sprawie ochrony zabytków przyrody, „Sylwan” R. 1904, s.97-102.

¹⁸ Kwestionariusz w sprawie ochrony zabytków przyrodniczych w kraju, 1908, „Sylwan”, s.165-167.

¹⁹ Tamże, s. 166.

w publikacji „Ochrony godne drzewa i zbiorowiska roślin”²⁰, stanowiącej początek tworzenia inwentarza zabytków przyrody całej Polski. Stwierdzał również w nim, że sprawa ta „liczyć powinna przede wszystkim na siły własne, opierać się na chętnych jednostkach w kraju, wśród obywateli wiejskich, nauczycieli, leśników, duchowieństwa, turystów, przyrodników dziś wreszcie i wśród włościan naszych”²¹, wymienił leśników i botaników jako tych, którzy mają „wdzięczne pole” dla uzupełniania sporządzonego inwentarza. Raciborski w „Zabytkach przyrody”²², przedstawił teoretyczną koncepcję zabytków przyrody, którymi nazwał przedmioty przyrody martwej lub żywej, które budzą ciekawość rzadkością pojawiania się, a zarazem poważne wiekiem są świadkami minionych czasów. Zaliczył do nich miejsca pięknie położone, również skały, wodospady, jeziora, rzadkie zwierzęta, olbrzymie lub rzadkie drzewa lub nawet odmienne od innych skupienia roślin takie jak resztki stepów, halaw, lejki gipsowe, torfowiska. Termin „zabytek przyrody” (jeszcze nie „pomnik”) był szczególnie charakterystyczny dla konserwatorstwa przyrodniczego przełomu wieków XIX i XX i wyraźnie wskazywał na przewodni motyw ochrony przyrody owego okresu, jakim było dążenie do zachowania resztek ginącej przyrody. Wydał on także broszurę pt. „Badanie i ochrona zabytków przyrody” - program pracy dla działaczy kultury (1914).

Na corocznie odbywanych zjazdach Galicyjskiego Towarzystwa Leśnego leśnicy z chęcią zajmowali się sprawą ochrony przyrody. Rezolucje przyjęte przez zjazdy w 1912 i 1913 r. świadczą o zrozumieniu przez nich hasła ochrony ginącej przyrody, zwłaszcza rzadkich gatunków drzew leśnych i wymierającej fauny pierwotnej. Kółko Przyrodnicze Słuchaczy Wyższej Szkoły Lasowej we Lwowie zbierało cenne materiały odnoszące się do pierwotnych zbiorowisk leśnych drogą rozsyłania swych własnych kwestionariuszy. „Sylwan”, poczytny organ leśników małopolskich, ogłaszał na swoich łamach artykuły, rozprawy i notatki dotyczące zabytków przyrody leśnej. Komisja Fizjograficzna Akademii Umiejętności w Krakowie niejednokrotnie ratowała od zniszczenia zagrożone zabytki przyrody. Skierowała ona w czasie wojny memoriał do austriackich władz okupacyjnych w Lublinie, w którym domagała się ochrony rodzimego modrzewia polskiego i cisa, czyniła także zabiegi dla ochrony azalii pontyjskiej w Woli Żarczyckiej pod Leżajskiem oraz zimoziołu północnego pod Lublinem²³. W tym czasie Muzeum Przyrodnicze im. Dzieduszyckich we Lwowie wydało pierwszy opis ochrony godnych osobliwości przyrody okolic Lwowa („Osobliwości przyrody okolic

²⁰ Raciborski M. Ochrony godne drzewa i zbiorowiska roślin, odtwórka z czasopisma „Kosmos” 1910, Z. 3-4

²¹ Tamże, Z. 3-4

²² Raciborski M. Zabytki przyrody. „Ateneum Polskie”, Lwów 1908, T. I, s. 39-40

²³ Szafer W.,...op.cit., s. 11-20

Lwowa”). Warto też wspomnieć o prywatnej inicjatywie świątłych jednostek dla ochrony przyrody w tej części Polski. Na pierwszym miejscu wymienić należy stworzenie przez założyciela Muzeum im. Dzieduszyckich hr. Włodzimierza Dzieduszyckiego w końcu ubiegłego wieku tzw. „Pamiętki pieniackiej”, 40-morgowego rezerwatu leśnego, który do czasu wielkiej wojny skwapliwie chronili jego następcy, oraz utworzenie przez hrabiego A. Stadnickiego (inżyniera leśnika) w Nawojowej podobnego rezerwatu leśnego, przechowującego w sobie nieskalane piękno pierwotnej przyrody karpackiego regla dolnego. Wspomnieć też trzeba o wielu właścicielach większej i drobnej własności rolnej, którzy chronili przed zniszczeniem i otaczali opieką liczne piękne lub pamiątkowe, rozrzucone po całym kraju drzewa. Przykładem takiej ofiarnej opieki płynącej z poczucia obywatelskiego obowiązku może być postępowanie hrabiego A. Krasieńskiego w swych dobrach w Lisku, lub małorolnego właściciela, Mikołaja Golonki w stosunku do „Cisa Raciborskiego” w Harbutowicach pod Lanckoroną²⁴.

Czas pierwszej wojny światowej i lata powojenne nie sprzyjały ochronie przyrody. Olbrzymia dewastację lasów polskich, przejawiająca się licznymi wycięciami drzew dotychczas szanowanych z powodu ich poważnego wieku lub dla tradycji, jaka była z nimi przywiązana. Wśród przyrodników i leśników istniało jednak przekonanie, że ochrona wartości przyrodniczych leży w interesie społeczeństwa i nie przeszkadza dążeniom do poprawy sytuacji ekonomicznej.

Po odzyskaniu niepodległości pierwszymi aktami prawnymi pozwalającymi na rozwijanie ochrony przyrody w Polsce były: dekret Rady Regencyjnej z 31 października 1918 r. o opiece nad zabytkami sztuki i kultury²⁵, który dopuszczał uznanie za zabytki m.in. ogrodów ozdobnych, alej cmentarnych i przydrożnych, drzew sędziwych i okazałych oraz rozporządzenie Ministerstwa Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego w Warszawie z 15 września 1919 r. o ochronie zabytków przyrody²⁶ zakazujące niszczenia, uszkodzenia bądź wywożenia z kraju okazów przyrody określonych bądź generalnie (np. meteoryty, limby, świstaki, kozice), bądź indywidualnie (np. kamień Filaretów obok drogi z Tuhanowicz do Baranowicz, lipa Chodkiewicza w Rudawie w powiecie nowogródzkim).

W Rządzie Rzeczypospolitej utworzono pierwszą państwową organizację ochrony przyrody. Był nią urząd delegata Ministra Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego do spraw ochrony przyrody (z siedzibą w Krakowie), którego zadaniem było czuwanie nad całością istniejących rezerwatów w kraju,

²⁴ Szafer W. ...op. cit., R., 1920

²⁵ Dziennik Praw Państwa Polskiego 1918, Nr 16, poz. 36

²⁶ Monitor Polski, Nr 208 z 16 września 1919.

a także inicjatywa tworzenia nowych, wykonywanie opieki nad wszelkiego rodzaju zabytkami przyrody w Polsce, oraz przewodnictwo w Państwowej Radzie Ochrony Przyrody. Przy pomocy PROP podjęto dokładną inwentaryzację istniejących na ziemiach polskich zabytków i osobliwości przyrodniczych, a także rozpoczęto akcję, której celem była ich ochrona. Udało to się osiągnąć dzięki kwestionariuszowi wydanemu w 1920 roku w ilości 10 tys. egzemplarzy, w którym zamieszczono m.in. następujące pytania: Czy znajdują się w okolicy okazy bardzo grubych, starych lub pamiątkowych drzew?; Które gatunki drzew uchodzą w okolicy za rzadkie i dlaczego?; Czy znajdują się w okolicy miejsca szczególnie piękne, lub osobliwe z powodu swej niezwyklej przyrody, wspomnień historycznych lub legend ludowych?; Czy powierzchnia ziemi nie posiada szczególnie pięknych lub osobliwych kształtów (jary, wąwozy, skały, wodospady, źródła, jaskinie, wertepy, lejki gipsowe, wydmy piaszczyste, wały morenowe itd.)?; Czy znajdują się w okolicy szczególnie duże głązy narzutowe (bloki eratyczne) lub większe ich skupienia? Czy mają one powierzchnię gładką, z rysami lub bez rysów?²⁷. Powołano do życia liczne rezerваты np. na Górze Chelmowej u stóp Gór Świętokrzyskich, doraźnie zabezpieczono przed zniszczeniem cały szereg zabytków, jak: aleję królewską w Puławach, starożytne dęby w Strzyżowie i Gdyni, brzozy w Beresteczku i inne. Postanowiono również podjąć starania o uchwalenie ustawy o ochronie zabytków przyrodniczych oraz o utworzenie w Polsce poza rezerwatami kilku większych parków narodowych między innymi w Tatrach, Pieninach, Karpatach Zachodnich, w Karpatach Wschodnich, w pasie krakowsko-wieluńskim, w Górach Świętokrzyskich, na wybrzeżu morza, na pojezierzu, na Polesiu i w Puszczy Białowieskiej (powołanie Leśnictwa „Rezerwat” w Białowieży w 1921 roku stało się załącznikiem przyszłego parku narodowego). Utworzono centralne biuro Komisji w Krakowie, a także trzy kuratoria w Warszawie, Poznania i Lwowie.

W okresie międzywojennym sprawy ochrony przyrody znajdowały duże zrozumienie wśród leśników. W prasie leśnej znajdujemy liczne artykuły z tamtego okresu poświęcone problematyce ochrony drzew wyróżniających się rozmiarami i kształtem, autorstwa zarówno naukowców, jak i praktyków leśników lub przyrodników związanych pracą zawodową z leśnymi placówkami naukowo-dydaktycznymi.

W okresie międzywojennym i po II wojnie światowej problematyką wyróżniania zabytkowych drzew zajmowała się Państwowa Rada Ochrony Przyrody.

²⁷ Kwestionariusz Państwowej Komisji Osobliwości Przyrodniczych w sprawie inwentaryzacji osobliwości przyrodniczych znajdujących się w kraju, „Ochrona Przyrody”, Z.1, 1920, s. 90-91

W niepodległej Polsce rozpoznanie sędziwych drzew rozwinęło się szybko i objęło cały kraj. Zebrano wystarczającą ilość wiadomości, żeby na ich podstawie zostały wydane spisy i albumy wszystkich zabytkowych, rozproszonych po całej Polsce drzew.

Większość informacji pochodziła z rozsyłanych po całej Polsce od czasu uzyskania niepodległości kwestionariuszy, przy których wypełnianiu niewątpliwie brali udział leśnicy. Świadczyć może o tym np. rozporządzenie, które ukazało się w 1922 r. w „Ochronie Przyrody”, skierowane „Do wszystkich nadleśnictw państwowych Okręgu Dyrekcji lasów w Bydgoszczy”. W treści tego zarządzenia władze Dyrekcji LP deklarują, że w krótkim przebiegu czasu odnajdą zabytki przez zaborców już pieczę otoczone, jak również, odnajdą nie odkryte dotychczas relikty mające wartość dla nas pod względem historycznym, czy też naukowym, charakteryzujące naszą dawną florę i faunę, granice północno-zachodnią zasięgu gatunków, lub zasługujące na ochronę ze względu na szczególną budowę lub wygląd poszczególnych osobników. Do wykonania tego zadania przygotowano w załączeniu po cztery egzemplarze kwestionariusza. Pierwszy mieli wypełnić leśnicy, aby zinwentaryzować pomniki przyrody spisane na mapach gospodarczych. Nadleśniczowie proszeni byli o podanie jak najwięcej szczegółów uzasadniających opiekę obiektu, projekt ochrony, dokładne oznaczenie stanowiska w oddziale i pododdziale, wymiar powierzchni zbiorowej, ilości sztuk lub wysokości i obwodu w pierśnicy przy pojedynczych okazach drzew. Drugi egzemplarz kwestionariusza przeznaczony był do projektu uznania nowo odkrytych a nie zinwentaryzowanych przez zaborców, jako pomniki przyrody w lasach państwowych, obiektów. Trzeci egzemplarz przeznaczono do zinwentaryzowania pomników przyrody, znajdujących się poza granicami lasów państwowych. Pierwszy sierpnia miał być rok rocznie dniem, w którym nadleśnictwa donosiłyby o stanie pomników przyrody i w tym celu termin ten umieszczono w terminarzu. Rozporządzenie to podpisali: Dyrektor Lasów Państwowych - Zalewski i Inspektor Lasów Państwowych i Delegat Państwowej Komisji Ochrony Przyrody - Kazimierz Gottwald. Takiej samej treści rozporządzenie rozesłała do jednostek terenowych Dyrekcja Lasów Państwowych w Toruniu. O zaangażowaniu leśników w tę akcję mogą świadczyć podziękowania redakcji „Ochrony Przyrody”, zamieszczone na łamach tego pisma w 1924 r., dla Wojewódzkiego Rady Leśnictwa, który zadał sobie trud, na podstawie kwestionariuszy Dyrekcji Toruńskiej (w skład, której wchodziła również była Dyrekcja Gdańska), zestawienia w przejrzysty i wyczerpujący sposób pomników przyrody, znajdujących się na terenie tejże Dyrekcji.

Przeprowadzenie ogólnopolskiego konkursu wyróżniającego szczególne okazy drzew przez redakcję „Rynku Drzewnego” (22 marca 1934 r.)²⁸, pragnąc, w związku ze Świętem Lasu, spopularyzować jak najszerzej piękno i bogactwo lasów, borów, zwróciła uwagę na sędziwe drzewa ogłaszając konkurs pod hasłem: „Najokazalsze drzewo w Polsce”. Konkurs był ograniczony do pięciu najbardziej charakterystycznych gatunków drzew naszych drzewostanów: sosny pospolitej, dębu szypułkowego, jodły pospolitej, świerka pospolitego, modrzewia, mającego cechy polskiego. Nadsyłane opisy musiały zawierać: określenie gatunku, wymiary pnia i korony, przypuszczalny wiek, ewentualne wydarzenia historyczne lub podania ludowe, związane z drzewem, położenie, dojazd, właściciela itp. Zalecano także dodanie fotografii. Termin nadsyłania zgłoszeń upływał 25 kwietnia 1934 r. Na podstawie zgromadzonych materiałów zostały wybrane najokazalsze drzewa, ale tylko z trzech konkursowych gatunków²⁹. W grupie dębów bezapelacyjnie wygrał dąb Bartek z miejscowości Zagnańsk na terenie Nadleśnictwa Samsonów (23,25 m wysokości, obwód 8,32 m na 1,3 m). Drugie miejsce w tej grupie zajął Dąb królewski z puszczy Niepołomickiej, trzecie dąb rosnący w gminie Głębokie w powiecie dziśnieńskim. W grupie modrzewia wygrał modrzew rosnący na terenie Nadleśnictwa Skarżysko w Majdowie (wys. 40 m, 4,45 m na 1,3 m). W grupie jodły wygrała jodła z lasów nawojowskich, stanowiących własność hrabiego Adama Stadnickiego, uroczysko Uchroń (wys. 42 m, obwód 6,28 m na 1,3 m). Wybrane drzewa otrzymały artystyczne plakaty, a ich właściciele, w lasach państwowych nadleśniczowie, dyplomy honorowe. W skład sądu konkursowego weszli najwybitniejsi leśnicy i botanicy polscy, w tym Władysław Szafer i Bolesław Hryniewiecki. Tego rodzaju akcje przyczyniły się w znacznej mierze do popularyzacji szczególnie wartościowych pod względem przyrodniczym wielowiekowych olbrzymich drzew. Jednakże znaczenie sędziwych drzew, konieczność ich ochrony a często i konserwacji nie leżą jedynie w ich pomnikowym, kulturalno-społecznym znaczeniu, ale także w korzyściach gospodarczych i bioróżnorodności.

Wykaz Raciborskiego zawierał drzewa „zachowania i opieki godne”³⁰, wymienił w nim przedstawicieli modrzewia, sosny, świerka, limby, buka, jodły, jałowca, cisa, dębu, olszy, topoli, jesionu, klonu, lipy, brekinii. Autor zwrócił uwagę na potrzebę wyróżniania, otaczania opieką sędziwych drzew, zwrócił uwagę na rażące braki w wykazach oraz brak instytucji sprawującej opiekę nad osobliwymi drzewami. W sumie sporządzono rejestr 90 pozycji pomnikowych drzew (w tym 3 aleje i 2 grupy drzew). Raciborski postulował o nadawanie nazw własnych

²⁸ Najokazalsze drzewo w Polsce, „Rynek Drzewny”, Warszawa 1934, s. 3.

²⁹ Wyniki konkursu „Najokazalsze drzewo w Polsce, „Rynek Drzewny”, Warszawa 1934, s. 16.

drzewom związanym z postaciami historycznymi i wydarzeniami. Najstarszy cis rosnący wówczas na ziemiach Polskich nazwano „Cisem Raciborskiego”.

Pierwszy tego rodzaju inwentarz sporządzony przez Andrzeja Środonia obejmuje dokładny wykaz i opis zabytkowych dębów z 425 miejscowości. Zarejestrowano w nim 677 dębów, których minimalny obwód na wysokości 130 cm wynosił 300 cm. Najliczniejszą grupą spośród zarejestrowanych wówczas dębów stanowiły drzewa o obwodzie 400-500 cm (31% ogółu). Wyróżniono 5 okazów o obwodzie w przedziale 900-1000 cm. Najwięcej spośród zabytkowych drzew (304) rosło w parkach i ogrodach, nieco mniej przy drogach (88), przy budynkach (88), w lasach (86) i przy budowlach sakralnych (63). Intencją Rady Ochrony Przyrody było, aby wszystkie obiekty objąć ochroną prawną. W tym samym roku, ze względu na duże zainteresowanie powstało uzupełnienie inwentarza zabytkowych dębów o 248 drzew. A więc wszystkie wyróżnione wówczas dęby stanowią liczbę 925 drzew. Najbardziej okazałym dębem był „Dąb Rembrandta” z Ostromecka w powiecie chełmińskim (województwo pomorskie) mający 1000 cm w obwodzie na wysokości 130 cm³¹. Rok później ten sam autor opublikował, również w „Ochronie Przyrody”, uzupełnienie inwentarza dębów³², gdyż spis z 1934 r. spowodował duże zainteresowanie społeczeństwa, które zaowocowało 253 nowymi wiadomościami o zabytkowych dębach. Informacje te zebrał w tabeli, a zinwentaryzowane dęby posegregował według kategorii grubości i miejsca ich występowania (Tab.1).

Dwa lata później w 1935 r. skierowano podobny apel. W wyniku nadsyłania informacji o najbardziej okazałych lipach, sporządzono inwentarz zabytkowych lip, zawierający 579 pojedynczych drzew i 84 alej lipowych. Wyróżniono drzewa o nieco mniejszym obwodzie niż dęby. Największą grupę stanowiły drzewa o obwodzie 300-400 cm – 203 obiekty. Wyróżniono 5 szt drzew o obwodzie w przedziale 800 – 900 cm. Pod względem lokalizacji drzew zabytkowych najczęściej rosło w parkach i ogrodach, przy kościołach i cerkwiach. Drzew na terenach leśnych zarejestrowano 5%.

Najgrubszą lipą wyróżnioną w inwentarzu była lipa w Babicach, w powiecie rzeszowskim, w województwie lwowskim. Wyróżniono między innymi dwie aleje lipowe w Plancie, o długości 0,5 km, w powiecie opatowskim, w województwie kieleckim, z adnotacją, że „zostały zasadzone prawdopodobnie przez Ossolińskich około r. 1600”³³. (Tab. 2).

³⁰ Raciborski M. Ochrony godne drzewa i zbiorowiska roślin, odbitka z czasopisma „Kosmos” 1910, z. 3-4.

³¹ Środoń A., Inwentarz zabytkowych dębów w Polsce., „Ochrona Przyrody”, R. XIV, Kraków 1934.

³² Środoń A., Uzupełnienie inwentarza zabytkowych dębów w Polsce, „Ochrona Przyrody”, R. XV, Kraków 1935.

³³ Środoń A., Inwentarz zabytkowych lip w Polsce., „Ochrona Przyrody”, R. XV, Kraków 1935.

Tab.1. Inwentaryzacja zabytkowych dębów (Środoń 1934, 1935)

Kategorie grubości					Rozmieszczenie zabytkowych dębów				
Obwód w m	Ilość w 1934 r.	Wycięto w 1934/35 r.	Nowe dęby zinwentaryzowane w 1935 r.	Suma		Ilość w 1934 r.	Wycięto w 1934/35 r.	Nowe dęby zinwentaryzowane w 1935 r.	Suma
3-4	181	3	118	196	Przy kościołach i cerkwiach	63	-	22	85
4-5	210	1	73	282	Przy różnych budynkach	88	1	26	113
5-6	154	-	39	193	W parkach i ogrodach	304	4	95	395
6-7	82	1	20	101	Przy drogach	88	-	34	122
7-8	32	-	2	34	W lasach	86	-	47	133
8-9	13	-	1	14	Samotnie w polu	-	-	5	5
9-10	5	-	-	5	W miejscach bliżej nieokreślonych	48	-	24	72
Suma	677	5	253	925	Suma ogólna	677	5	253	925

Tab.2. Inwentarz zabytkowych lip i alei lipowych (Środoń, 1935)

Kategorie grubości		Rozmieszczenie zabytkowych lip i alei lipowych		
Obwód w m	Ilość w 1935		Pojedyncze lipy	Aleje lipowe
2-3	114	Przy kościołach, cerkwiach i kaplicach	158	-
3-4	203	Na cmentarzach	15	-
4-5	145	W parkach i ogrodach	177	36
5-6	63	Przy drogach	69	48
6-7	32	W lasach	30	-
7-8	17	Przy różnych budynkach	65	-
8-9	5	Samotnie w polu	2	-
		W miejscach bliżej nieokreślonych	63	-
Suma ogólna	579	Suma ogólna	579	84

Dwa lata później powstał kolejny inwentarz. Dotyczył zabytkowych buków. Zgłoszono 335 stanowisk okazałych drzew. Inwentarz powstał z materiałów znajdujących się w centralnym inwentarzu zabytkowych drzew w Polsce, znajdującym się w biurze Państwowej Rady Ochrony Przyrody oraz na podstawie danych literaturowych. Nie zgłoszono starych i zabytkowych buków w alejach, parkach czy na cmentarzach. Jednym z najbardziej okazałych buków było drzewo

o obwodzie 650 cm, rosnące w miejscowości Malec, w powiecie bielskim, w województwie krakowskim.

Do zestawiania tego spisu Środoń wykorzystał materiały zebrane w drodze publicznych ankiet, czyli tzw. kwestionariuszy, rozsyłanych szeroko po całym kraju, a także z dostępnych źródeł bibliograficznych. Akcji podjęła się Państwowa Rada Ochrony Przyrody, która wydała i rozesała w ilości około dwudziestu tysięcy egzemplarzy dwa kwestionariusze, pierwszy w 1920 r., drugi w 1933 r. W 1930 roku własny kwestionariusz rozesała Towarzystwo Przyrodnicze im. Stanisława Staszica w Łodzi, zaś w 1931 r. w kołach leśników rozpowszechnił swój kwestionariusz Zakład Doświadczalny Lasów Państwowych (obecnie Instytut Badawczy Leśnictwa).

Próbowano ujednoczyć inwentaryzowanie pomników i zabytków przyrody, według jednakowego schematu, który po wypełnieniu miał być przesłany do najbliższego delegata lub do Okręgowego Komitetu Ochrony Przyrody.

Rola leśników i jednostek administracji leśnej nie ograniczała się tylko do wypełniania kwestionariuszy i odsyłania ich delegatom Państwowej Rady Ochrony Przyrody, czy też Komitetom Okręgowym Ochrony Przyrody. Ich działalność na rzecz ochrony przyrody to również własne publikacje i inwentarze. W roku 1930, w związku z wystawą Komunikacji i Turystyki w Poznaniu, Dyrekcja Lasów Państwowych w Wilnie ułożyła pierwszy inwentarz turystyczny „Wykaz pomników przyrody, osobliwości flory i fauny, pamiątek historycznych oraz miejsc krajobrazowych na terenie Wileńskiej Dyrekcji Lasów Państwowych”, który łącznie z mapą i albumem planów Nadleśnictw był eksponowany na wystawie. Wykaz ten spotkał się także z zainteresowaniem na wystawie turystycznej w Warszawie i Targach - wystawie w Wilnie w 1930 r. Dyrekcja Wileńska nie spoczęła na laurach i wydała 14 października 1930 r. „Okólnik” w sprawie ochrony zabytków przyrody do wszystkich Nadleśnictw, który miał na celu zwrócenie uwagi leśników terenowych na odnajdywanie osobliwości przyrodniczych, pomników przyrody i miejsc krajobrazowych pięknych, uaktualnianie inwentarza i dbanie o obiekty zinwentaryzowane. Uaktualniany wykaz miał być przechowywany w kancelarii danego Nadleśnictwa i podawany do informacji osobom zainteresowanym oraz wycieczkom krajoznawczym.

W okresie międzywojennym zanotowano znaczne sukcesy w tworzeniu innych form ochrony przyrody: parków narodowych, rezerwatów, pomników przyrody oraz w ochronie ginących i rzadkich gatunków zwierząt. Dotyczyło to przede wszystkim administracji lasów państwowych i wszystkich podległych jej organów”. Ochrona przyrody formalnie nie znajdowała się w gestii Ministerstwa Rolnictwa i Dóbr Państwowych, któremu podlegały lasy państwowe, to jednak udział leśników i władz leśnych w tym dziale był od początku bardzo znaczny.

W latach dwudziestych XX wieku powstała pierwsza teoretyczna koncepcja prawa ochrony przyrody zaprezentowana przez Jana Gwalberta Pawlikowskiego jako rozumienia ochrony przyrody dla motywów idealnych (przyrodniczo-naukowych, historyczno-pamiętkowych, estetyczno-krajobrazowych, ochrony swojszczyzny), bez celów gospodarczych. Ustawa o ochronie przyrody została uchwalona 10 marca 1934 r. i koncentrowała się zasadniczo na „zabytkach przyrody” skupiając się w sposób kompleksowy na ochronie konserwatorskiej przyrody³⁴. Za najważniejsze postanowienia wydane na jej podstawie uważa się: uznanie żubra i żółwia błotnego za gatunki chronione, wprowadzenie ochrony gatunkowej roślin, rejestrów tworów przyrody uznanych za podlegające ochronie, utworzenie Białowieskiego Parku Narodowego. Ponadto wydano akty wykonawcze dotyczące działalności Komitetów Ochrony Przyrody oraz Państwowej Rady Ochrony Przyrody.

W drugiej połowie lat trzydziestych XX wieku nastąpiły ważne zmiany w koncepcji ochrony przyrody, mające znaczenie także dla prawa ochrony przyrody. Zwrócono uwagę, że ochrona przyrody powinna skupiać się na ochronie całości rodzimej przyrody, równowagi w niej panującej, którą narusza niewłaściwa gospodarka człowieka. W Polsce nastąpiło przejście z okresu konserwatorskiego do okresu biocenotycznego ochrony przyrody i nie może wystarczyć jedna ustawa specjalna, lecz raczej całe ustawodawstwo dotyczące gospodarki zasobami przyrody musi być w tym duchu zreformowane, by gospodarka ta nie była rabunkową, lecz ochronną.

Druga wojna światowa spowodowała, że ochrona przyrody żyła w Polsce „życiem uśpionym”³⁵. Zebranie wiadomości o wszystkich zniszczeniach i leczenie ran zadanych przyrodzie to kolejne zadanie, przed którym stanęli leśnicy i całe społeczeństwo.

Półtora roku po XXI Zjeździe PROP, 7 kwietnia 1949 r. została uchwalona nowa Ustawa o ochronie przyrody. Istotna była zmiana koncepcji w porównaniu z ustawą przedwojenną, albowiem ochrona przyrody w rozumieniu ustawy z 1949 r. oznaczała zachowanie, restytuowanie i właściwe użytkowanie: zasobów przyrody oraz tworów przyrody żywej i nieożywionej, tak poszczególnych okazów i ich skupień, jak i zbiorowisk na określonych obszarach oraz gatunków roślin i zwierząt, których ochrona leżała w interesie publicznym ze względów naukowych, historyczno-pamiętkowych, zdrowotnych i społecznych oraz ze względu na swoiste cechy krajobrazu.

³⁴ Teoretyczne podstawy prawa ochrony przyrody, pod red. W. Radeckiego Towarzystwo Naukowe Prawa Ochrony Środowiska, Wrocław 2006.

³⁵ Okólnik z dnia 23 listopada 1945 r. wydany przez Biuro Ochrony Przyrody zaleca wszystkim dyrekcjom lasów państwowych przeprowadzenie inwentaryzacji zabytków przyrody - treść dokumentu można znaleźć w „Chrońmy Przyrodę Ojczystą” z 1945 r., w nr 2/3).

Ochrona drzew - poza rezerwatami leśnymi, które powstały na mocy decyzji ministra leśnictwa - opierała się na ustawie o ochronie przyrody z roku 1934, a później na nowej, analogicznej, ustawie z 1949 roku oraz na Rozporządzeniu Prezydenta Rzeczypospolitej Polskiej o opiece nad zabytkami z 6 marca 1928 r.³⁶ W rozporządzeniu tym określa pojęcie zabytku i rozwija na zabytkowe drzewa występujące w parkach, ogrodach, alejach przydrożnych lub w sąsiedztwie zabytkowych budowli historycznych, np. przy ruinach starych zamków, w sąsiedztwie starych kościołów drewnianych itp. Postępowanie ochronne dla drzew miało kilka etapów. W pierwszym stadium zbierało się wiadomości o okazach drzew zasługujących na ochronę. W stadium tym współdziałali z władzami państwowymi nie tylko delegaci powiatowi Państwowej Rady Ochrony Przyrody i nadleśnictwa państwowe (przez Biuro Ochrony Przyrody Ministerstwa Leśnictwa), ale również członkowie towarzystw takich jak Liga Ochrony Przyrody, Polskie Towarzystwo Krajoznawcze, Polskie Towarzystwo Tatrzańskie, Polskie Towarzystwo Dendrologiczne, Związek Harcerstwa Polskiego itd. W stadium drugim postępowania ochronnego wiadomości zebrane w powyższy sposób o drzewach zabytkowych były sprawdzane w terenie przez czynniki fachowe i urzędowe, które sporządzały następnie opisy rzeczowe i dołączały do nich potrzebne załączniki urzędowe. W trzecim etapie na wniosek biur ochrony przyrody wojewoda wydawał akt biorący w trwałą ochronę dane zabytkowe drzewo lub całą grupę zabytkowych (pomnikowych) drzew. Według tego Rozporządzenia opiekę nad zabytkami sprawują władze konserwatorskie pierwszej (wojewódzkie władze administracji ogólnej) i drugiej instancji (Minister Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego). Istniała jeszcze druga podstawa prawna ochrony drzew w Polsce, a było nią Rozporządzenie Ministra Oświaty z dnia 29 sierpnia 1946 r. wydana w porozumieniu z Ministrem Rolnictwa i Reform Rolnych i z Ministrem Leśnictwa w sprawie wprowadzenia gatunkowej ochrony roślin. Na podstawie tego rozporządzenia bezwzględnie chronione były na całym obszarze państwa na swych stanowiskach naturalnych (nie odnosiło się to do okazów hodowanych w ogrodach) jako rzadkie gatunki drzew wszystkie okazy limby, cisa, modrzewia polskiego, brekinii oraz endemicznej brzozy ojcowskiej. Ustawa z 1949 r. wyróżniała cztery prawne formy ochrony przyrody: parki narodowe, tworzone przez radę ministrów, rezerваты przyrody, uznawane za takie przez ministra, pomniki przyrody, w gestii wojewodów, ochronę gatunkowa roślin i zwierząt. Do czuwania nad całością ochrony przyrody został powołany Minister Leśnictwa, którego organem fachowym był mianowany przez niego Naczelny Konserwator Przyrody. Organem

³⁶ Rozporządzenie Prezydenta Rzeczypospolitej z dnia 6 marca 1928 r. o opiece nad zabytkami. Dz. U., rok 1928, nr 029, poz. 265.

ochrony przyrody drugiej instancji był wojewoda (jego organem fachowym był wojewódzki konserwator przyrody), a organem ochrony przyrody I instancji był starosta działający przez właściwego nadleśniczego albo dyrektora (kierownika) parku narodowego. Organami opiniodawczymi i doradczymi były: na szczeblu centralnym Państwowej Rady Ochrony Przyrody, na szczeblu terenowym wojewódzkie komitety ochrony przyrody. Bezpośredni nadzór nad przestrzeganiem przepisów o poddaniu pod ochronę przedmiotów sprawują, obok właściwych władz, organy administracji lasów państwowych. Konstruując przepisy karne ustawodawca poszedł drogą wytyczoną, w okresie międzywojennym, przewidując jedynie wykroczenia. Ustawa o ochronie przyrody z 1949 r. praktycznie funkcjonowała niemal wyłącznie w sferze konserwatorskiej. Na jej podstawie utworzono kilkanaście parków narodowych. Powołano liczne rezerваты i pomniki przyrody.

Ustawa o ochronie przyrody z 1949 r. była bardzo nowoczesnym i postępowym aktem prawnym, liczącym się w Europie, jednak z biegiem lat traciła swoją aktualność jednak mimo dwóch nowelizacji: w 1972 r. i w 1975 r. nie nadążała za światowym nurtem w ochronie przyrody. W „Instrukcji sporządzania planów ochrony parków narodowych i rezerwach przyrody” z 1962 r.³⁷ podjęto próbę określenia wymiarów dla głównych rodzimych gatunków drzew (obwodu) kwalifikujących je do objęcia ochroną. Wynosiły one np. dla dębu, topoli czarnej i białodrzewu 380 cm, dla buka jodły, lipy, sosny, świerka, modrzewia, wierzby białej i kruchej – 310 cm. Listę rozszerzono dla gatunków krzewów np. czereśni, głogu, leszczyny, szakłaka w 1994 r. w kolejnym dokumencie „Instrukcja sporządzania planów ochrony parków narodowych: „Zasady sporządzania operatu ochrony ekosystemów lądowych: leśnych i nieleśnych” (część II) z 1994 r. Opracowane w latach sześćdziesiątych przez Ministerstwo Leśnictwa i Przemysłu Drzewnego zasady uznawania tworów przyrody powodowały, że ochroną pomnikową mogły być obejmowane wyłącznie okazy gatunków rodzimych, zaś gatunków obcych – tylko za zgodą Ministerstwa. Dopiero kolejna ustawa o ochronie przyrody z roku 1991 r. zrównała gatunki rodzime i obce pod względem uznawania je za obiekty prawem chronione.

W tym czasie nowoczesne podejście do gospodarki leśnej znalazło wyraz w zapisach uchwalonej w 1991 r. ustawy o lasach. Niezbędne dla lasów i dla całości leśnej przyrody zalecenia naukowców i praktyków zostały zebrane i opublikowane w Zarządzeniu nr 11 dyrektora generalnego Lasów Państwowych z 14 lutego 1995 r.

³⁷ „Instrukcja sporządzania planów ochrony parków narodowych”, Krajowy Zarząd Parków Narodowych, Warszawa 1994.

w sprawie doskonalenia gospodarki leśnej na podstawach ekologicznych. Zarządzenie to zobowiązuje leśników do wprowadzenia w życie zasad postępowania hodowlanego i ochronnego zmierzających do zachowania różnorodności biologicznej lasów, utrzymania produkcyjnej zasobności lasów, utrzymania zdrowia utrzymania i powiększania długofalowych i wielostronnych korzyści społeczno-ekonomicznych płynących z lasów oraz tworzenia i funkcjonowania prawnych, politycznych i instytucjonalnych rozwiązań wspomagających trwały rozwój gospodarki leśnej. Zarządzenie nr 11 oraz jego nowelizacja³⁸ wprowadziły do praktyki leśnej zasadę godzenia i optymalizowania wszystkich funkcji lasu. Zarządzenie to nie tylko stworzyło podstawę ochrony leśnej różnorodności biologicznej, lecz także zakazały wielu działań gospodarczych niekorzystnych dla ochrony przyrody na obszarach Lasów Państwowych. Przedmiotem ochrony przyrody w lasach są nie tylko rezerваты, pomniki przyrody i inne formy ochrony obiektowej oraz chronione gatunki, lecz także liczne, często niedoceniane ekosystemy i zbiorowiska decydujące o stopniu różnorodności biologicznej. Poznanie i opisanie wszystkich wartości przyrodniczych nie może być aktem jednorazowym, dlatego też waloryzacja przyrodnicza w lasach jest sukcesywnie kontynuowana i uzupełniana³⁹.

OCHRONA DRZEW POMNIKOWYCH – OBECNIE

Od 2004 roku obowiązuje nowa Ustawa o ochronie przyrody. Po nowelizacji ustawy od 15 listopada 2008, problematyką zabytkowych drzew powinny zajmować się Regionalne Dyrekcje Ochrony Środowiska (Regionalni Konserwatorzy Przyrody). W dotychczasowej historii ochrony przyrody, która w rozumieniu współczesnym liczy ponad 150 lat, nie przedstawiono oficjalnych kryteriów i sposobów wyznaczania drzew pomnikowych. Istnieją tabele minimalnych obwodów jako kryterium pomocnicze, wstępne, w uznawaniu poszczególnych gatunków drzew za pomniki przyrody, różnego autorstwa, znacznie różniące się co do propozycji szczegółowych obwodów drzew na wysokości 1,3 m od powierzchni gruntu. Wymiary drzew stały się ważnym kryterium, uwzględnianym przy typowaniu drzew do ochrony prawnej. Często drzewa o znacznie mniejszych rozmiarach mogą dla konkretnego regionu stanowić najstarsze, największe i najcenniejsze okazy. Wskazane jest tworzenie pomników

³⁸ Zarządzenie Nr 11 A Dyrektora Generalnego Lasów Państwowych z dnia 11 maja 1999 r.

³⁹ Zawadzka D., Ochrona Przyrody w Lasach Państwowych, Centrum Informacyjne Lasów Państwowych, Warszawa 2002.

z drzew pięknych i okazałych, a niekoniecznie najstarszych i najgrubszych. Ochroną warto obejmować zwłaszcza zgrupowania cennych, dorodnych drzew, jak również aleje, szpalery drzew lub zadrzewienia starych cmentarzy⁴⁰.

O uznaniu tworu przyrody żywej lub nieożywionej za pomnik przyrody decydują względy naukowe, estetyczne, historyczno-pamiętkowe, kulturowe i krajobrazowe, rzadkość występowania oraz jego indywidualne cechy, wyróżniające obiekt od innych podobnych tworów przyrody. Drzewa pomnikowe mogą tworzyć następujące kategorie: pojedyncze drzewo – gdy jedno drzewo stanowi jeden pomnik przyrody; grupy drzew – kilka, kilkanaście drzew stanowi jeden pomnik przyrody; aleje (szpalery) – kilkadziesiąt, kilkaset a nawet kilka tysięcy drzew tworzy jeden pomnik przyrody. Motywem do podejmowania ochrony pomnikowej są najczęściej okazałe rozmiary drzewa, zwłaszcza grubość (obwód) jego pnia mierzony na wysokości 130 cm od powierzchni gruntu, ale niekiedy również osobliwy pokrój drzewa lub wyjątkowa budowa korony, związek z wydarzeniami historycznymi (często legendarnymi) lub wybitną postacią naszej kultury narodowej. Wymiary, które kwalifikują drzewo lub krzew do uznania za pomnik przyrody są zróżnicowane, zależnie od gatunku lub rodzaju: mniejsze w przypadku krzewów oraz drzew krótko żyjących, większe w odniesieniu do drzew z natury długowiecznych. Poza naturalnym zasięgiem występowania lub w pobliżu granicy naturalnego występowania gatunku, drzewo może uzyskać status pomnika przyrody przy mniej imponujących wymiarach, choć nie ma w tej kwestii przejrzystych przepisów prawnych.

Ustawa o ochronie przyrody z dn. 16 kwietnia 2004 r. (z późn. zm.) upoważnia ministra środowiska do wydania rozporządzenia w sprawie określenia kryteriów uznawania tworów przyrody żywej i nieożywionej za pomniki przyrody, kierując się potrzebą ochrony drzew i krzewów ze względu na ich wielkość, wiek, pokrój i znaczenie historyczne, a odnośnie tworów przyrody nieożywionej - ze względu na ich znaczenie naukowe, estetyczne i krajobrazowe, jednak dotychczas takie rozporządzenie nie zostało wydane. Jeśli stosunkowo łatwo można określić rozmiary drzew zasługujących na miano pomnika przyrody, to kwestia ich prawnej ochrony ze względu na oryginalny pokrój jest sprawą subiektywną i trudną do sprecyzowania. Poważnym problemem jest sprawowanie nad nimi rzeczywistej ochrony. Samo oznakowanie pomnika przyrody urzędową tabliczką to za mało. Wiele pomnikowych drzew i ich skupisk takich tabliczek od dawna już nie posiada. Prawdopodobnie pewna liczba pomników przyrody istnieje już tylko w rejestrach, nie we wszystkich województwach weryfikowanych. Pilną sprawą jest więc

⁴⁰ K. Kasprzak, Ochrona pomników przyrody. Zasady postępowania administracyjnego. Poznań 2005.

przeprowadzenie terenowego przeglądu drzew - pomników przyrody, oznaczenie ich orientacji przestrzennej, sporządzenie dla nich ujednoczonej dokumentacji i monitorowanie ich stanu oraz jeśli to możliwe ze względu na lokalizację drzewa - wytyczenie i oznakowanie strefy ochronnej wokół nasady pnia. Nie mniej pilną sprawą jest edukacja społeczeństwa, mająca na celu uwrażliwienie na piękno, znaczenie naukowe, historyczne i krajobrazowe pomników przyrody oraz wyrobienie szacunku dla obiektów naszego przyrodniczego dziedzictwa⁴¹. Wśród przyrodników i leśników nie ma jednomyślności co do sposobu ochrony starych drzew uznanych za pomniki przyrody. Kontrowersje budzi zwłaszcza kwestia celowości ich leczenia i konserwacji, umacniania spróchniałych pni lub podpierania rozpadających się konarów, a więc prób sztucznego przedłużania ich życia. Problemem są również choroby drzew osłabionych nie tylko z racji sędziwego wieku - wiele drzew uległo infekcji przez patogeny. Często z braku pełnej diagnozy sprawcy choroby następowało przyspieszone usychanie i zamieranie. Szczególnym, konfliktowym problemem jest osłabienie kondycji drzew pomnikowych spowodowane przez gatunki prawnie chronionych owadów lub grzybów chorobotwórczych. Grupą roślin drzewiastych szczególnie zaniedbanych pod względem ochrony są krzewy. Wynika to zapewne głównie z faktu, że nie są tak okazałe jak drzewa i trudniej znaleźć cenne okazy w terenie. Dlatego warto również wzmocnić intensywność wyszukiwania kandydatów na pomniki także wśród krzewów.

Aktualnie prawem chronionych jest 27379 pojedynczych drzew, 4879 grup drzew oraz 855 alej (i szpalerów)⁴². Są to pozycje rejestru. Według liczebności w sztukach jest szacunkowo ponad 72 tys. drzew pomnikowych (we wszystkich kategoriach). Nie znane jest dokładnie ich zróżnicowanie gatunkowe. Według inwentaryzacji dokonanej przez Grzywacza w 1995 r.⁴³ za pomnikowe stwierdzono 46 rodzajów, 113 gatunków drzew i krzewów liściastych (51 rodzimych i 62 introdukowane) oraz 15 rodzajów, 32 gatunki drzew i krzewów iglastych (8 rodzimych i 24 introdukowane). Łącznie drzewa pomnikowe należą do 61 rodzajów, które tworzy 145 gatunków (56 gatunków rodzimych i 86 introdukowanych).

Brak jest w Polsce całościowego, ogólnokrajowego rejestru drzew pomnikowych, skonstruowanego według jednolitych kryteriów i zawierającego ujednoczone, użyteczne dane. Brak informacji i opracowań z tego zakresu był i jest

⁴¹ Symonides E., *Ochrona przyrody*, Wydawnictwo Uniwersytetu Warszawskiego, Warszawa 2008, s. 35-538.

⁴² *Ochrona środowiska*, 2008, GUS, Warszawa.

⁴³ Grzywacz A., *Drzewa pomniki przyrody świata i Polski*. „Agricola”, Wydawnictwo Szkoły Głównej Gospodarstwa Wiejskiego, Warszawa 2001. 51: 29–41.

główną przyczyną nie powstania do tej pory rozporządzeń ministra środowiska regulujących tok postępowania przy wyznaczaniu pomników przyrody, ważnej części składowej indywidualnej ochrony przyrody w kraju.

DRZEWA - POMNIKI PRZYRODY NA TERENIE PAŃSTWOWEGO GOSPODARSTWA LEŚNEGO LASY PAŃSTWOWE

Aktualnie na terenie Lasów Państwowych wyróżniono 10535 (kategorie drzew wraz z głazami narzutowymi, skałkami, grotami, jaskiniami)⁴⁴. Liczba drzew pomnikowych tworzących trzy kategorie, w poszczególnych regionalnych dyrekcjach jest zróżnicowana (Tab.3).

Najwięcej pod względem ilości pozycji rejestru występuje na terenie Regionalnej Dyrekcji Lasów Państwowych (RDLP) Białostok z 1509 wpisami oraz RDLP Olsztyn 960 i RDLP Poznań z 872 wpisami. Najmniej pod względem liczby

Tab. 3. Pomniki przyrody na terenie Państwowego Gospodarstwa Leśnego Lasy Państwowe (wg informacji Generalnej Dyrekcji Lasów Państwowych w Warszawie, 2009)

L.P.	RDLP	POMNIKI PRZYRODY					
		Pojedyncze drzewa	Grupy drzew	Aleje	Głazy narzutowe	Skalki, grotty, jaskinie i inne	w tym: pomniki powierzchniowe
		(szt)	(szt)	(szt)	(szt)	(szt)	(szt)
1	Białostok	1396	105	8	24	0	0
2	Gdańsk	564	4	6	124	1	1
3	Katowice	559	64	11	11	23	1
4	Kraków	92	11	1	2	20	11
5	Krosno	207	64	1	0	20	2
6	Lublin	247	68	3	18	16	16
7	Łódź	432	54	8	5	11	11
8	Olsztyn	803	141	16	49	6	8
9	Piła	279	59	6	9	1	1
10	Poznań	743	119	10	35	1	46
11	Radom	444	31	1	4	18	13
12	Szczecin	719	101	10	42	19	9
13	Szczecinek	550	87	5	73	0	15
14	Toruń	518	225	8	37	17	27
15	Warszawa	209	55	10	3	0	4
16	Wrocław	385	91	19	16	13	2
17	Zielona Góra	292	32	6	9	29	29
Razem		8439	1311	129	461	195	185

⁴⁴ Informacja Generalnej Dyrekcji Lasów Państwowych, 2009.

pomnikowych drzew charakteryzuje się RDLP Krosno - 272 i RDLP Kraków - 104. Ogółem pod względem liczby pomników przyrody na terenach Lasów Państwowych wyróżniono 10535 pomników przyrody (kategorie drzew wraz z głazami narzutowymi, skałkami, grotami, jaskiniami). Daje to 30,04% wszystkich pomników przyrody w kraju. Same drzewa prawnie chronione (pojedyncze drzewa, grupy, aleje) występujące na terenach Lasów Państwowych stanowią 29,83% wszystkich drzew – pomników przyrody w Polsce. Udział chronionych drzew jest więc na terenach zarządzanych przez Państwowe Gospodarstwo Leśne Lasy Państwowe dość znaczący.

PODSUMOWANIE

Ochrona pomnikowa wywodząca się, z historycznie najstarszego, nurtu konserwatorskiego ochrony przyrody sprowadza się zasadniczo do ochrony pojedynczych tworów przyrody lub ich skupień (grup, alej, szpalerów). Jej istotą jest dążenie do zabezpieczania chronionych obiektów przed zniszczeniem przez obejmowanie ich całkowitą ochroną, dopuszczającą jedynie zabiegi konserwatorskie. W wyróżnianiu, rejestracji i w dziele prawnej ochrony pomników przyrody dużą rolę odegrali i nadal odgrywają leśnicy.

Warto więc zastanowić się, czy ochrona pomnikowa może być jedyną i najbardziej właściwą formą, która zapewnia przetrwanie do sędziwego wieku reprezentantom krajowej dendroflory.

Rosnąca w świadomości społecznej potrzeba ochrony drzew pomnikowych, polityka państwa i działania organów ochrony przyrody pozwalają mieć nadzieję, że liczba monumentalnych pomnikowych drzew będzie w naszym kraju rosła.

LITERATURA

1. Bardach J. i in., Historia państwa i prawa polskiego, Warszawa 1985, s. 67.
2. Böhme V.M. „Tabelaryczny przegląd nadzwyczaj starych oraz rzadkich drzew w lasach zachodniej Galicji, z krótkimi objaśnieniami co do miejsc na których rosną, ich wieku, wysokości, jak niemniej z innymi potrzebnymi uwagami”, „Dziennik Rolniczy”, Kraków 1866.
3. Conwentz H., 1900, Forstbotanisches Merkbuch für Westpreussen.
4. Dziennik Praw Państwa Polskiego 1918, Nr 16, poz. 36.
5. Dziennik ustaw i rozporządzeń krajowych dla Królestwa Galicji i Lodomerii z Wielkim Księstwem Krakowskim 1875, cz. III, nr 10

6. Dziennik ustaw i rozporządzeń krajowych dla Królestwa Galicji i Lodomerii z Wielkim Księstwem Krakowskim 1869, cz. XI, nr 26.
7. Dziennik Ustaw - rok 1928 nr 029 poz. 265.
8. Galera H., Morfologia a symbolika drzew, „Nauka” 2007, Z. 2.
9. Grzywacz A., Drzewa pomniki przyrody świata i Polski. „Agricola”, Wydawnictwo Szkoły Głównej Gospodarstwa Wiejskiego, Warszawa 2001. 51: 29 – 41.
10. Instrukcja sporządzania planów ochrony parków narodowych, 1994, Krajowy Zarząd Parków Narodowych, Warszawa.
11. Jabłonkowska A. X. Ustawy powszechne dla dóbr moich rządców“, Siemiatycze, Tom V. 1787
12. Kasprzak K., Ochrona pomników przyrody. Zasady postępowania administracyjnego. Poznań 2005.
13. Kopaliński W., Słownik mitów i tradycji kultury, PIW, Warszawa 1987.
14. Kwestionariusz Państwowej Komisji Osobliwości Przyrodniczych w sprawie inwentaryzacji osobliwości przyrodniczych znajdujących się w kraju, „Ochrona Przyrody”, Z.1, 1920, s. 90-91.
15. Kwestionariusz w sprawie ochrony zabytków przyrodniczych w kraju, 1908, „Sylwan”, s.165-167.
16. Monitor Polski Nr 208 z 16 września 1919.
17. Ochrona środowiska, 2008, GUS, Warszawa.
18. Okólnik c. k. Namiestnictwa w sprawie ochrony zabytków przyrody, „Sylwan” R. 1904, s.97-102.
19. Okólnik z dnia 23 listopada 1945 r. wydany przez Biuro Ochrony Przyrody zaleca wszystkim dyrekcjom lasów państwowych przeprowadzenie inwentaryzacji zabytków przyrody - treść tego dokumentu można znaleźć w „Chrońmy Przyrodę Ojczystą” z 1945 r., w nr 2/3).
20. Pful F. Baume und Walder der Prowinz Posen, 1904.
21. Raciborski M. Ochrony godne drzewa i zbiorowiska roślin, odbliska z czasopisma „Kosmos” 1910, z. 3-4.
22. Raciborski M. Zabytki przyrody. „Ateneum Polskie” t. I, Lwów 1908, s. 39-40.
23. Regulamin Komisji Ochrony Osobliwości Przyrody został opublikowany w II Roczniku Polskiego Towarzystwa Krajoznawczego, Warszawa, 1908, s. 53-54.
24. Rozporządzenie Prezydenta Rzeczypospolitej z dnia 6 marca 1928 r. o opiece nad zabytkami.
25. Schube T., Waldbuch von Schlesien, Breslau 1906.
26. Symonides E., Ochrona przyrody, Wydawnictwo Uniwersytetu Warszawskiego, Warszawa 2008, s. 535-538.

27. Szafer W., Ochrona przyrody w Polsce, „Ochrona Przyrody” 1920, R.I, s.11-20.
28. Środoń A., Inwentarz zabytkowych dębów w Polsce, 1934, „Ochrona Przyrody”, R. XIV, Kraków.
29. Środoń A., Inwentarz zabytkowych lip w Polsce, „Ochrona Przyrody”, R. XV, Kraków 1935.
30. Środoń A., Uzupełnienie inwentarza zabytkowych dębów w Polsce, „Ochrona Przyrody”, R. XV, Kraków 1935.
31. Tekst I Statutu w Statut Wielikiego Kniażestwa Litowskiego 1529 goda, pod red. K. J. Jabłonskisa, Mińsk 1960; tekst III Statutu w: Statut Wielkiego Księstwa Litewskiego z 1588 roku, Wilno 1786.
32. Teoretyczne podstawy prawa ochrony przyrody, pod red W. Radeckiego, 2006, Towarzystwo Naukowe Prawa Ochrony Środowiska, Wrocław.
33. Ustawa o ochronie przyrody z dn. 16 kwietnia 2004 r., z późn. zm. (Dz. U. z dnia 13 listopada 2008 r.).
34. Zarządzenie Nr 11 A Dyrektora Generalnego Lasów Państwowych z dnia 11 maja 1999 r.
35. Zawadzka D., 2002, Ochrona Przyrody w Lasach Państwowych, Centrum Informacyjne Lasów Państwowych, Warszawa.